

Ivo Glavaš

Bilješke o mletačkoj i austrijskoj fazi šibenske tvrđave sv. Nikole

Ivo Glavaš
Ministarstvo kulture i medija RH
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Šibeniku
HR – 22000 Šibenik, Stube J. Čulinovića 1/3

UDK: 711.559.6(497.581.2Šibenik)(091)
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 23. 11. 2020.

Ključne riječi: Tvrđava sv. Nikole, *cinquecento*, Giangirolamo Sanmicheli, Gaspar Moro, polubastioni, terasa, topovski otvori
Keywords: St Nicholas fortress, *Cinquecento*, Giangirolamo Sanmicheli, Gaspar Moro, demibastions, terrace, cannon embrasures

U radu se raspravlja o nekim aspektima mletačke i austrijske faze gradnje šibenske tvrđave sv. Nikole. Datum dovršetka tvrđave 1543. godine, koji je uobičajen u literaturi, i dalje je otvoreno znanstveno pitanje i mogao bi se pomaknuti čak u 1546. godinu. Ispravljaju se starije teze o tome kako ni u to vrijeme tvrđava nije bila fortifikacijski potpuno dovršena. Objasnjeno je funkcioniranje obaju polubastiona, posebno jugozapadnog, na vrhu kojega su pronađeni izvorni venecijanski topovski otvori te je odbačena tvrdnja da je izgradnjom nove terase tvrđave u austrijskoj fazi, tj. odnosom visina uspostavljeno izvorno mletačko stanje navodno prema zamisli graditelja Giangirolama Sanmichelija. Na temelju nacrtu tvrđave iz Bečkoga državnog arhiva iz prve polovine 19. stoljeća analiziraju se promjene koje je tvrđava doživjela u vrijeme austrijske vladavine, s posebnim naglaskom na promjene u drugoj polovini 19. stoljeća. Te su promjene obilježene gradnjom potpuno novih, većih topovskih otvora na zapadnoj kurtini i jugoistočnom polubastionu.

UVOD

Tvrđava sv. Nikole na ulazu u šibenski Kanal sv. Ante kao najznačajniji spomenik mletačkoga fortifikacijskog graditeljstva *cinquecenta* na istočnoj obali Jadrana razmjerno je dobro obrađena u literaturi.¹ Nakon što je 1979. godine tvrđava definitivno izgubila vojnu namjenu, započeli su konzervatorsko-restauratorski zahvati koji se odvijaju i danas.² Međutim, na neka znanstvena pitanja, posebice

vezano uz mletačku i austrijsku fazu tvrđave sv. Nikole, još nisu ponuđeni zadovoljavajući odgovori. Čini se da je dosadašnji znanstveni interes za tvrđavu sv. Nikole bio ponajprije okrenut detaljnom istraživanju povijesnih podataka i valorizaciji tvrđave unutar jadranskoga mletačkog fortifikacijskog graditeljstva. Praktični elementi funkcioniranja objekta do sada nisu bili u centru pažnje istraživača, a pokazat će se da su i oni vrijedan izvor povijesnih i graditeljskih informacija o tvrđavi sv. Nikole.

JOŠ O VREMENU GRADNJE TVRĐAVE

Drži se da je tvrđava završena 1543. godine, o čemu je svjedočio natpis koji se nekada nalazio na glavnom ulaznom portalu.³ Ipak, treba naglasiti da natpis poznajemo isključivo iz literature pa se prema pretpostavljenom tekstu moramo odnositi sa stanovitim oprezom. Na najstariji dosad poznati prijepis natpisa iz 1778. godine upozorava Žmegač, ali u toj varijanti natpisa tvrđava je dovršena 1533. godine, a ne 1543., što je sigurno pogreška prepisivača koju je uočio već Galvani.⁴ S obzirom na trajanje mandata šibenskoga gradskog kneza Francesca Coppa (1543. – 1545.), koji se na natpisu spominje, Galvani restituira natpis tako da mu posve opravdano dodaje jednu desetku u godinu završetka gradnje tvrđave sv. Nikole:

FRANCISCO COPPO PRESIDE CAP. URBIS
ORSATO MANOLESSO PRIMO ARCIS PRAEFECTO
IO.HIERONYMO.MICHAELIO.VERON.ARHITECTO.
MDXXXXIII.⁵

Galvanijevoj restituciji natpisa daju za pravo i podatci iz izvješća šibenskoga kneza i kapetana Jacoba Boldua koje je podnio po povratku s dužnosti u Veneciji 7. svibnja 1542. godine.⁶ Iz tog izvješća je jasno da tvrđava sv. Nikole još

1 Navest ćemo kronološki najvažnije radove koji donose sintezu o tvrđavi sv. Nikole: DEANOVIĆ, ANA, 1968., 37-56; ČUZELA, JOSIP, 1992., 51-76; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2001., 91-100; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2005., 133-151; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 48-57.

2 O tome vidi pregledno kod: ŠKEVIN MIKULANDRA, ANA [et al.], 2017., 25-32.

3 GLAVAŠ, IVO, 2015., 132.

4 TEMANZA, TOMMASO, 1778., 160; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 50, bilj 72.

5 GALVANI, FEDERICO ANTONIO, 1884., 43.

6 CRV 2, 155-158.

1 Fragment reljefa s prikazom anđela i grbom kaštelana Gaspara Mora (foto: Nj. Lapov, 1984.)

Relief fragment with a figure of an angel and coat of arms of castellan Gaspar Moro (photo: Nj. Lapov, 1984)

nije dovršena i da se na njoj još uvijek nalazi glavni graditelj Giangirolamo Sanmicheli. Nakon toga postalo je rašireno u literaturi da je godina dovršetka tvrđave bila 1543., ali je ostalo otvoreno znanstveno pitanje u kojoj mjeri je tvrđava sv. Nikole te 1543. godine doista bila dovršena, ili su neki značajni graditeljski zahvati na njoj vršeni i znatno nakon njenoga službenog dovršetka. Postavljena je čak i teza da je tvrđava sv. Nikole bila nedovršena i prilikom obilaska mletačkog sindika Giustinijanija 1553. godine.⁷ Međutim, u preciznom i detaljnom tekstu itinerara, što ga je sindik Giustinijani podnio mletačkom Senatu, nema naznake da je bilo koji vitalni dio tvrđave nedovršen (polubastioni), a njegove su zamjerke na obrambene mogućnosti tvrđave minimalne.⁸ Štoviše, sindik Giustinijani u kontekstu činjenice da na jugu prema moru Šibenik nema gradskih bedema jer ga štiti tvrđava sv. Nikole, o tvrđavi kaže da je "...fabricato novamente da questa republica, il qual è fortissimo et inespugnabile."⁹ Za tako jaku i neosvojivu tvrđavu mletački sindik predlaže kopanje jarka kojim bi se tvrđava na kopnenom dijelu odvojila od obližnjeg otočića Školjića i time obrambeno ojačala.¹⁰ Dakle, tvrđava sv. Nikole dovršena je bez svake sumnje neko-

liko godina nakon početka gradnje.¹¹ Reljefna ploča u ulaznom holu tvrđave na kojoj se, pored ostalih, nalazi i grb kaštelana Gaspara Mora i uklesana 1545. godina sugerira nam da je tvrđava bila u funkciji obrane Kanala sv. Ante najkasnije 1545. godine.¹² S obzirom na to da je natpis koji spominje prvog kaštelana tvrđave sv. Nikole Orsata Manolesa poznat samo iz prijepisa, možemo posumnjati nije li tvrđava doista službeno dovršena tek 1545. godine, kako stoji na natpisu u ulaznom holu. Pored poznatih natpisa i grbova različitih mletačkih dužnosnika koji su se sačuvali na tvrđavi sv. Nikole ili su poznati iz literature, ovdje donosimo fotografiju fragmenta još jednog reljefa koji se nalazio na tvrđavi, a danas je nepoznato gdje je (sl. 1). Naime, tijekom konzervatorsko-restauratorskog zahvata na tvrđavi 1984. godine pronađen je dio kamene reljefne ploče nevelikih dimenzija.¹³ Na fragmentu se jasno raspoznaje klečeći anđeo na lijevoj strani i dio grba venecijanske plemićke obitelji Moro na desnoj strani. Čini se kao da anđeo u rukama nešto drži (možda model tvrđave?), ali to je s obzirom na kvalitetu fotografije jako teško procijeniti. Pravilne rupe na tijelu i glavi anđela te

7 ČUZELA, JOSIP, 1992., 57.

8 CRV 2, 201.

9 CRV 2, 201.

10 CRV 2, 201.

11 Prokurator sv. Marka Aleksandar Contareno u svojoj relaciji od 8. siječnja 1540. piše da je tvrđava dovršena (CRV 2, 155). Međutim, to je sasvim sigurno pogreška jer u to vrijeme još traje rat Venecije s Osmanlijama, a to potvrđuje i desni lav u metopi na frizu glavnog portala koji ima otvorenu knjigu, što znači da je tvrđava završena u mirnodopsko vrijeme (GLAVAŠ, IVO, 2015., 132).

12 GLAVAŠ, IVO, 2015., 133.

13 S fotografije se tek približno može suditi o dimenzijama fragmenta koji je nešto kraći od kamene ploče popločenja terase tvrđave sv. Nikole iznad koje je snimljen.

2 Pogled na polubastione tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

View of the demibastions of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

iznad profilirane grede upućuju na nepoznatu sekundarnu namjenu fragmenta. Lijevo od grba uklesan je inicijal G, a dolje desno od anđela vidi se brojka 6 pisana rimskom kapitalom. Sve nas to izravno upućuje na kaštelana Gaspara Mora i 1546. godinu kao posljednju godinu njegovog mandata na tvrđavi sv. Nikole. Nije do kraja jasno gdje bi se tako značajan reljef na tvrđavi nalazio. Šupljina iznad reljefne ploče s grbovima u ulaznom holu rezervirana je za reljef krilatog lava sv. Marka, kako je to uobičajeno.¹⁴ Samo je još jedna pozicija na tvrđavi na kojoj je tako značajan reljef mogao stajati, a to je glavni ulazni portal. Atika portala vjerojatno je izvana preoblikovana početkom Druge austrijske uprave, kada je nad njom ponovno postavljena slobodnostojeća skulptura krilatog lava sv. Marka, rad Paola Sanmichelija.¹⁵ Ako prihvatimo mogućnost da je ispod skulpture lava sv. Marka možda bio samo reljef, od kojeg se sačuvao fragment s anđelom i grbom kaštelana Gaspara Mora, dolazi u pitanje općeprihvaćena teza o završetku tvrđave sv. Nikole 1543. godine i taj se datum pomiče u 1546. godinu. Sa stajališta potpune praznine arhivskih povijesnih podataka o završetku tvrđave, ni taj datum nije neprihvatljiv. Ono što o završetku tvrđave

sv. Nikole, među ostalim, sa sigurnošću znamo jest da taj događaj pada u trenutku kad Venecija nije u ratu, jer o tome govori mletački lav *in moleca* u metopi na frizu glavnog portala.¹⁶ Možemo li za datum završetka tvrđave sv. Nikole doista prihvatiti 1543. godinu ili se taj datum može pomaknuti čak u 1546. godinu, saznat ćemo tek ukoliko se pronađu neki novi povijesni dokazi ili ostatci pretpostavljenog natpisa na glavnom portalu tvrđave. Za sada možemo kazati da je točan datum službenog završetka tvrđave sv. Nikole znanstveno još uvijek nepoznat. Koliko je datum završetka tvrđave sv. Nikole intrigantna tema i u kojoj je mjeri upitno je li postojao i kako je glasio natpis na glavnom portalu, posredno potvrđuje i relacija šibenskog kneza i kapetana Almora Cornera po povratku s dužnosti 11. siječnja 1617. godine. Barem sedamdeset godina nakon završetka tvrđave sv. Nikole, on tvrdi da je izgrađena 1544. godine.¹⁷

Nije samo vrijeme završetka tvrđave sv. Nikole relativno sporno, već bi se i početak gradnje mogao pomaknuti za koju godinu unatrag, mada se u načelu drži da je gradnja tvrđave sv. Nikole započela 1540. godine.¹⁸ Naime, u novije vrijeme pojavile su se informacije o nešto ranijem dolasku Giangiolama Sanmichelija u Šibenik. Čini se da je

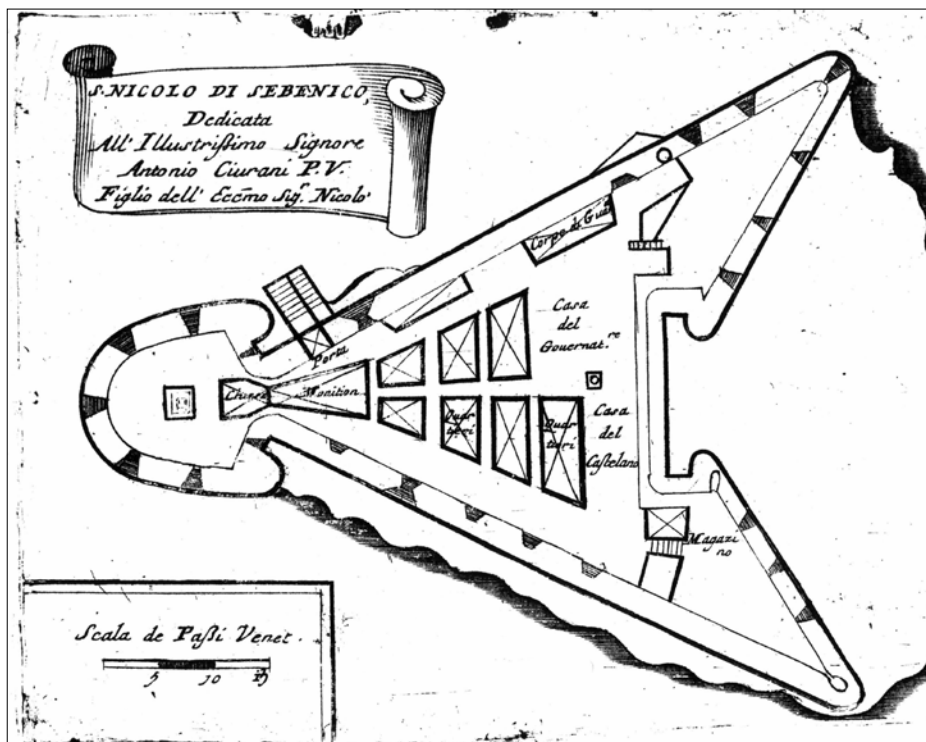
¹⁴ ČUZELA, JOSIP, 1992., 66.

¹⁵ O problemu autorstva skulpture lava sv. Marka nad glavnim portalom tvrđave sv. Nikole vidi kod: BORIĆ, LARIS, 2015., 46, bilj. 32. Općenito o sanmichelijevskim portalima vidi kod: VEŽIĆ, PAVUŠA, 2005., 93-106.

¹⁶ GLAVAŠ, IVO, 2015., 132.

¹⁷ CRV 6, 279.

¹⁸ ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a, 48.

3. Coronellijev crtež tvrđave sv. Nikole (preuzeto iz: ČUZELA, JOSIP, 1992.)
Coronelli's drawing of St Nicholas fortress (source: ČUZELA, JOSIP, 1992)

on već 1538. godine bio angažiran oko planiranja obrane šibenske luke, a sljedeće, 1539. godine u rujnu mletački Senat ga službeno šalje u Šibenik da izgradi dvije tvrđave na ulazu u šibenski Kanal sv. Ante.¹⁹ Prema tome, u rujnu sljedeće, 1540. godine, kada Giangirolamo Senatu podnosi svoj opis radova na tvrđavi sv. Nikole, već je najmanje godinu dana zaposlen na njoj izgradnji.

POLUBASTIONI TVRĐAVE U MLETAČKOJ FAZI

Kako smo prije naveli, prema izvješću sindika Giustinijanima tvrđava sv. Nikole imala je dovršene sve fortifikacijske elemente, što se prije svega odnosi na rondel, kurtine i polubastione. Giustinijani ni na koji način nije ukazao na ozbiljne fortifikacijske nedostatke polubastiona na tvrđavi (sl. 2). Prije nego što su tijekom Druge austrijske uprave, o čemu će riječi biti kasnije, preoblikovani topovski otvori na zapadnoj kurtini i djelomično na jugozapadnom polubastionu, na obama polubastionima postojala su tri topovska otvora koji su štitili prostor ispred i između sebe. Osim toga, po dva topovska otvora bila su na uvučenom boku polubastiona na objema razinama, uz još jedan manji topovski otvor u samom vrhu jugozapadnog polubastiona.²⁰ Sâm graditelj tvrđave Giangirolamo Sanmicheli u opisu zahvata na tvrđavi sv. Nikole piše da su oba polubastiona odlično flankirana: "La

fronte de terra ferma ha due fianchi, si come è nel disegno, che si difendono molto bene l' uno con l' altro".²¹ Pozicija triju topovskih otvora na polubastionima koji štite prostor ispred i između sebe jasno se vidi na Coronellijevom i Justerovom crtežu tvrđave sv. Nikole, s tim da Coronelli crta još jedan topovski otvor u vrhu jugoistočnog polubastiona²² (sl. 3). Na crtežu tvrđave sv. Nikole koji se nalazi u komunalnoj biblioteci u Trevisu prikazani su topovski otvori u uvučenom boku polubastiona i to isključivo na gornjoj razini.²³ Iako su na nekim povijesnim crtežima prikazani, konzervatorsko-restauratorskim radovima nije potvrđeno postojanje pozicija za topove na kurtini između dvaju polubastiona, jer je među njima postojao vrlo uzak prolaz na koji nije bilo ni moguće smjestiti topove, a topovska vatra s polubastiona u potpunosti je pokrivala prostor ispred i između njih.²⁴ Tri sačuvana izvorna venecijanska topovska otvora na jugozapadnom polubastionu, koji flankiraju prostor između obaju polubastiona, vrlo su plitki i na relativno velikoj visini u odnosu na kotu današnje terase tvrđave koja je iz kasne austrijske faze (sl. 4). Pomalo je neobično u kojoj je mjeri ta situacija zavarala dosadašnje istraživače, jer se radi o uobičajenoj arhitekturi polubastiona. Dakle, topovski otvori bili su plitki jer su topovi na kurtinu polubastiona izvlačeni preko zemljanog nasipa, kojim su nekad na gornjoj razini bila ispunjena oba polubastiona. Taj način gradnje plitkih

19 Vidi o tome: MAZZI, GIULIANA, 2014., 137-138 i bilj. 91. Još od kraja lipnja 1537. godine Giangirolamo Sanmicheli je u Dalmaciji, konkretno u Zadaru, gdje se na poslu gradnje obrambenih bedema već nalazio Michele Sanmicheli (ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 189).

20 O pronalasku naknadno zazidanih topovskih otvora na donjoj razini uvučenog boka polubastiona kod: GLAVAŠ, IVO, 2017., 72.

21 CRV 2, 151.

22 Vidi te crteže kod: ČUZELA, JOSIP, 1992., 68-69.

23 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009b., 79.

24 ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009a., 54; ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009b., 79.

4 Tri topovska otvora na jugozapadnom polubastionu tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

Three cannon embrasures on the south-western demibastion of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

topovskih otvora na obrambenim bedemima ispunjenim debelim nanosom zemlje vidljiv je vrlo dobro na kurtinama bedema grada Famaguste na otoku Cipru, koji su se sačuvali gotovo netaknuti iz vremena mletačko-osmanskih sukoba i osvajanja Famaguste 1571. godine²⁵ (sl. 5). U Famagusti je kurtina s unutrašnje strane pojačana izuzetno debelim slojem zemlje, a bedemi su bili izrazito visoki i jarak jako dubok i širok, jer se tako Venecija prilagođavala zastarjelom osmanskom načinu ratovanja, pri čemu su se, među ostalim, osmanski vojnici penjali po bedemima na srednjovjekovni način.²⁶ Stoga ne čudi ni vrlo velika visina bedema tvrđave sv. Nikole. Posebno je taj osjećaj visine izražen na dijelu okrenutom kopnu, gdje visina bedema tvrđave prelazi 12 metara. To nadmašuje i visinu bedema Famaguste koji su visoki oko 10 metara.²⁷ Na venecijanskoj *terrafermi* bedemi su u pravilu redovito znatno niži, a gradska vrata gotovo dvostruko viša od bedema, kao što je to na primjer slučaj u Padovi i Trevisu, jer su ondje najveći neprijatelji Venecije bili Habsburgovci koji ratuju na tada moderan način.²⁸ Dobar usporedni primjer koji oslikava impozantnu visinu bedema tvrđave sv. Nikole jesu bedemi slične mletačke pomorske tvrđave San

5 Plitki topovski otvori na bedemima Famaguste (foto: Zairon, 2017.; preuzeto preko Creative Commons licence:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>

Shallow cannon embrasures on Famagusta ramparts (photo: Zairon, 2017; Creative Commons licence:

<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.en>

Felice na jugu Venecijanske lagune u gradu Chioggi.²⁹ Bedemi polubastiona i kurtine na jugoistoku tvrđave San Felice okrenutom gradu izgledaju patuljasto u odnosu na bedeme tvrđave sv. Nikole.³⁰ Bez obzira na to što je tvrđava San Felice pretrpjela znatne promjene u vrijeme austrijske vladavine prostorom nekadašnje Mletačke Republike, osnovni oblici i način funkcioniranja polubastiona okrenutih prema jugoistoku ostali su potpuno isti od vremena izgradnje 1543.

25 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 58. Radove na ojačavanju i moderniziranju bedema Famaguste Venecija je počela neposredno po preuzimanju Cipra 1492. godine, da bi završetak bio vezan uz dolazak Giangiolama Sanmichelija 1550. godine i njegov projekt jedinoga golemog bastiona *alla moderna*, bastiona Martinengo. Vidi o tome: COSMESCU, DRAGOS, 2016., 53-54.

26 Taj srednjovjekovni način ratovanja zbog bočne topovske paljbe s bastiona bio je gotovo nemoguć. Vidi o tome: COSMESCU, DRAGOS, 2016., 57.

27 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 55.

28 Vidi o tome ilustracije kod: ZAGGIA, STEFANO, 2014., 153-161.

29 Postoji još jedna tvrđava venecijanskog *cinquecenta* slične koncepcije kao šibenska tvrđava sv. Nikole i tvrđava San Felice iz Chioggije. To je Fortezza da basso sagrađena 1573. godine na otoku sv. Teodora koja je bila dio sustava obrane zapadnog prilaza gradu Haniji na otoku Kreti. Trokutastog je oblika s dvama polubastionima na krajevima, samo što joj polubastioni imaju ravne stranice, ali su izrazito šiljati kao kod tvrđave sv. Nikole. Nažalost, ne možemo provjeriti visinu zidova Fortezze da basso, jer od nje gotovo ništa nije ostalo već u doba kad je otok posjetio Giuseppe Gerola. Vidi o tome: GEROLA, GIUSEPPE, 1905., 633-641.

30 MARCHESI, PIETRO, 1984., 184.

6 Kameni umetci na jugozapadnom polubastionu tvrđave sv. Nikole (foto: I. Glavaš, 2017.)

Stone inserts on the south-western demibastion of St Nicholas fortress (photo: I. Glavaš, 2017)

godine.³¹ Takva je situacija i s velikom tvrđavom San Andrea na zapadnom ulazu u Venecijansku lagunu, gdje je glavni ulazni portal gotovo dvostruko viši od kurtine tvrđave.³² Sve su to tvrđave koje stilski i vremenski pripadaju istom periodu kao i šibenska tvrđava sv. Nikole.

Prema tome, nikako nije utemeljena pretpostavka da je izgradnjom novih topovskih otvora i nove terase tvrđave u podmakloj austrijskoj fazi, tj. odnosom visina uspostavljeno izvorno mletačko stanje. Štoviše, tvrdi se da je „jedinstveni prostor terase koji funkcionira kao jedna obrambena cjelina bez visinskih razlika na pojedinim točkama“ tobože zamisao projektanta tvrđave Giangiolama Sanmichelija.³³ Ni na koji način takvu zamisao Giangiolama Sanmichelija nije moguće potvrditi u njegovom opisu tvrđave sv. Nikole, niti bi to bilo zasnovano na tadašnjim fortifikacijskim standardima.³⁴ Da se radilo o bastionima zidanim u potpunosti, a ne onima ispunjenim zemljom, topovski otvori bili bi na znatnoj nižoj koti i visinski vrlo blizu terasi tvrđave, što ovdje nije slučaj. Sličan su primjer pozicije zidanih topovskih otvora, kombinirane s puškaricama i stražaricama, na obrambenim bedemima 16. stoljeća tvrđave grčkoga grada Retimna na otoku Kreti. Tvrđava u Retimnu počela se graditi 1573. godine prema

31 CONCINA, ENNIO; MOLteni, ELISABETTA, 2001., 147.

32 MARCHESI, PIETRO, 1984., 179.

33 ČUZELA, JOSIP, 1992., 71-72.

34 Vidi Giangirolamov opis radova na tvrđavi sv. Nikole u: CRV 2, 150-152.

nacrtu Sforze Pallavicinija i tipična je tvrđava u formi *tracce italiane*.³⁵ Topovski otvori na tvrđavi u Retimnu dovršeni su 1593. godine.³⁶ Također je netočna tvrdnja da se radovi na tvrđavi sv. Nikole u vrijeme ranije spomenutoga šibenskog kneza i kapetana Almore Cornera iz 1617. godine vide na Coronellijevom crtežu tvrđave sv. Nikole.³⁷ Iz teksta Cornerove relacije nije moguće izvući tezu da je Almore Corner dao nasuti polubastione i urediti ih kao povišene platforme niti je to, kako smo prethodno dokazali, fortifikacijski imalo smisla. Almore Corner tražio je prije svega veću vojnu posadu za tvrđavu sv. Nikole, zbog opasne španjolske flote koja krstari Jadranom pod zapovjedništvom Pedra Girona, španjolskog vojvode i potkralja Napulja.³⁸ Za vrijeme kneza Cornera, po svoj prilici, na tvrđavi sv. Nikole odvijali su se tek neki manji građevinski radovi. Puno su ozbiljniji bili nama neki nepoznati radovi koji su na tvrđavi sv. Nikole završili dvadeset godina kasnije, za vrijeme sasvim drugoga šibenskog kneza Foscarinija 1637. godine.³⁹ Ti su radovi očito bili toliko značajni da je o njima ostavljen i natpis, što je posve uobičajena pojava na fortifikacijskom graditeljstvu. Treba napomenuti da je to jedini do danas sačuvani mletački natpis s tvrđave sv. Nikole, a opravdano pretpostavljamo da je mletačkih natpisa na tvrđavi bilo ukupno dva.

Još je jedan detalj dosad pripisivan austrijskoj, a ne izvornoj mletačkoj fazi tvrđave sv. Nikole. Naime, na jugozapadnom polubastionu tvrđave primjećuje se velik broj kamenih umetaka kvadratnog tlocrta, koji su u horizontalnim nizovima umetnuti u plašt od opeke (sl. 6). Kako su početkom Druge austrijske uprave 1832. i 1835. godine vršeni određeni zahvati na tom dijelu tvrđave, o čemu je Austrija ostavila natpise, tako je i to pripisano istoj intervenciji.⁴⁰ Međutim, radi se o izvorno mletačkim kamenim umetcima koji su mogli služiti za ojačavanje ili/i za određivanje kosine prilikom obnove plašta tvrđave opekom. Takvi kameni umetci nalaze se posvuda u najstarijem mletačkom dijelu bedema Palmanove.⁴¹

MLETAČKA FAZA TVRĐAVE U ODNOSU NA AUSTRIJSKE INTERVENCIJE

Promjene na terasi tvrđave sv. Nikole i promjene na kurtini i polubastionima, od trenutka kada Austrija preuzima tvrđavu, možemo pratiti relativno dobro. Osnova za poznavanje promjena u austrijskoj fazi tvrđave jest objavljeni nacrt iz prvih desetljeća 19. stoljeća iz Bečkoga

35 Kamen temeljac za tvrđavu u Retimnu postavljen je točno 13. rujna 1573. godine. O tvrđavi u Retimnu vidi kod: GEROLA, GIUSEPPE, 1905., 485-510.

36 COSMESCU, DRAGOS, 2016., 132.

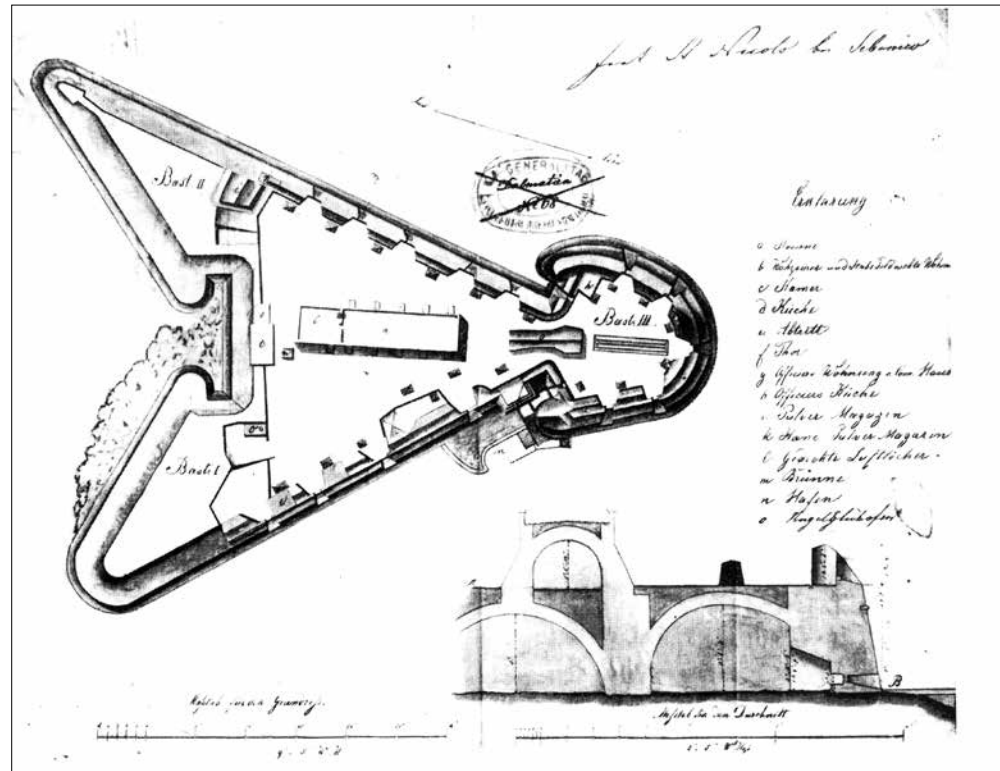
37 ČUZELA, JOSIP, 1992., 67-68.

38 CRV 6, 279-280.

39 Vidi o tome GLAVAŠ, IVO, 2015., 135-136.

40 ČUZELA, JOSIP, 1992., 74.

41 MANNO, ANTONIO, 2014., 203.

7 Nacrt tvrđave sv. Nikole iz Bečkoga državnog arhiva (preuzeto iz: ČUZELA, JOSIP, 1992.)

Architectural design of St Nicholas fortress preserved in the State Archives in Vienna (source: ČUZELA, JOSIP, 1992)

državnog arhiva⁴² (sl. 7). Poznato je da u prvoj polovini 19. stoljeća, tijekom Prve i početkom Druge austrijske uprave u Dalmaciji, austrijska vlast nije značajnije intervenirala u zatečene mletačke fortifikacije.⁴³ Stoga bismo mogli pretpostaviti i da su objekti na terasi tvrđave sv. Nikole na ranije spomenutom nacrtu iz Bečkoga državnog arhiva također iz mletačke faze. Za pravo nam daje opis objekata na terasi tvrđave koji daje sindik Giustinijani 1553. godine. Sindik Giustinijani na terasi tvrđave u rondelu nalazi manju crkvu, na suprotnoj strani cisternu i ložu u kojoj je straža, a na ostalim dijelovima terase prostor za smještaj kaštelana i vojnika.⁴⁴ Iako na Coronellijevom nacrtu na terasi tvrđave ima mnogo različitih objekata, čini se da to nije realan nacrt. Naime, na tvrđavi je bilo svega dvadesetak vojnika, a s obzirom na prostor koji bi po Coronelliju zauzimali objekti za smještaj vojnika trebalo bi ih biti najmanje stotinu. Ni najstariji poznati nacrt tvrđave sv. Nikole iz komunalne biblioteke u Trevisu, za koji se pretpostavlja da je Sanmichelijev, ne pruža točnije informacije.⁴⁵ I na tom nacrtu terase tvrđave nalazi se gomila vojničkih objekata zbog kojih bi vojna komunikacija na terasi bila gotovo nemoguća. Međutim, ima nekoliko važnih detalja u kojima se Coronellijev nacrt i nacrt iz Bečkoga državnog arhiva slažu. Na oba polubastiona prilazi se preko rampe i jasno je naznačeno da se nalaze na višoj koti od terase, što

znači da su ispunjeni zemljom. Raspored topovskih otvora u načelu je sličan pa se i s te strane sa sigurnošću za bečku kartu može kazati da predstavlja mletačku fazu tvrđave. Barutana na terasi tvrđave na obama se nacrtima nalazi na početku jugozapadnog polubastiona. Crkva, koja je u austrijsko doba dijelom pretvorena u stan zapovjednika tvrđave, također je na svome mjestu na samom začelnom dijelu rondela. Ostaje otvoreno pitanje vojarnje koja se na nacrtu iz Bečkog državnog arhiva nalazi posred terase tvrđave. Po našem mišljenju i ona bi mogla biti izvorno mletačka jer orijentacijom uzduž prostora izvrsno služi kao svojevrsna traversa protiv neprijateljskih projektila (kugli) koji završe na terasi tvrđave. Upada u oko da je na taj način postavljena i crkva na terasi tvrđave. Na bečkom nacrtu čini se da u središtu rondela stoji pravokutna traversa, koja bi mogla biti kvadratni objekt prikazan u rondelu na Coronellijevom nacrtu terase tvrđave. Teško je prosuditi jesu li objekti komore i kuhinje postavljeni na samu kurtinu između oba polubastiona izvorno venecijanski ili ih je ipak sagradila austrijska vlast. Ti objekti su uklonjeni već tijekom prvih zahvata na tvrđavi sv. Nikole osamdesetih godina prošlog stoljeća. Arhivska fotografija objekata ne pruža dovoljno informacija o njihovoj izvornosti i opravdanosti zahvata, ali treba napomenuti da je nacrt iz Bečkoga državnog arhiva tada bio poznat (sl. 8). Od nekadašnjeg objekta komore ostao je konzerviran tek fragment sjeveroistočnoga bočnog zida. Prema strukturi zidanja tog fragmenta zida načelno bi se moglo kazati da se radi o mletačkom zidu. Objekti na tom mjestu nisu smetali vojničkoj komunikaciji između polu-

42 Nacrt vidi kod: ČUZELA, JOSIP, 1992., 73.

43 LALOŠEVIĆ, ILIJA; PAVIČEVIĆ, RADOJICA, 2013., 7.

44 CRV 2, 201.

45 Vidi nacrt tvrđave sv. Nikole iz komunalne biblioteke u Trevisu kod: ŽMEGAČ, ANDREJ, 2009b., 79.

8 Objekti na kurtini između polubastiona tvrđave sv. Nikole (foto: J. Čuzela, 1979.)

Structures on the curtain wall between the demibastions of St Nicholas fortress (photo: J. Čuzela, 1979)

9 Austrijske prostorije za smještaj posade i projektila između topovskih otvora na tvrđavi sv. Nikole (foto: J. Čuzela, 1981.)

Austrian rooms for accommodation of personnel and projectiles, located between cannon embrasures of St Nicholas fortress (photo: J. Čuzela, 1981)

10 Nanosi zemlje preko mletačkih topovskih otvora na jugozapadnom polubastionu (foto: J. Čuzela, 1981.)

Soil layered over Venetian cannon embrasures on the south-western demibastion (photo: J. Čuzela, 1981)

bastiona jer se ona ionako odvijala uskom, povišenom stazom iza njih.

Dakle, ako pođemo od prilično opravdane pretpostavke da nacrt tvrđave iz Bečkoga državnog arhiva s početka Druge austrijske uprave zapravo uglavnom pokazuje venecijansku fazu tvrđave sv. Nikole, jako nam je olakšano promatrati promjene na terasi tvrđave koje su se dogodile promjenom tipologije vatrenog oružja. U trenutku velikog napretka artiljerije i projektila u drugoj polovini 19. stoljeća, mijenja se izgled obrambenih instalacija na tvrđavi sv. Nikole.⁴⁶ Uz nove, znatno veće austrijske topovske otvore na zapadnoj kurtini okrenutoj prema moru i jugoistočnom polubastionu, postojale su i nasvođene kamene prostorije koje su služile za smještaj posade i projektila. Te prostorije bile su izvorno pokrivene zemljom kako je to uobičajeno na austrijskim utvrdama iz 19. stoljeća (sl. 9). Brojni su takvi primjeri na austrijskim utvrdama u tzv. Quadrilateru u današnjim pokrajinama Veneto i Lombardija u Ita-

liji.⁴⁷ Austrijske vlasti su u potpunosti otkopale nasipe zemlje, koji su bili u obama polubastionima, i tu zemlju iskoristile za dodatno nasipavanje krovišta svih vojnih objekata na terasi tvrđave. Viškom zemlje nasuti su i grudobrani jugozapadnog polubastiona koji je ostao izvoran, dok su na jugoistočnom probijeni novi austrijski topovski otvori. Tom količinom zemlje zatrpani su mletački topovski otvori na jugozapadnom

⁴⁶ Vidi o tome okvirno kod: ČUZELA, JOSIP, 1992., 71-72.

⁴⁷ Vidi austrijske utvrde u tzv. Quadrilateru u Veroni i njejoj okolini u ilustracijama Hackelsbergerove monografije, kao što su utvrda San Mattia (HACKELBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 6), utvrda Franz-Joseph (HACKELBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 10), utvrda John (HACKELBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 14) ili utvrda Benedek u Pastrengu, sjeverozapadno od Verone (HACKELBERGER, CHRISTOPH, 1980., sl. 37). Tzv. *Quadrilatero* (njemački *Festungsviereck*) činila su zapravo četiri jako utvrđena grada: Verona, Peschiera del Garda, Mantova i Legnano. Svi ti gradovi imaju stare povijesne slojeve fortifikacija i snažne obrambene bedeme iz 16. stoljeća. Od pada Napoleona to je najveća koncentracija modernih utvrda u Europi koje se tijekom 19. stoljeća stalno moderniziraju i ojačavaju gradnjom brojnih novih utvrda, tako da su gradovi poput Verone štice prstenom utvrda. Velik broj utvrda u Quadrilateru danas je sačuvan i važan je izvor informacija za povijest razvoja austrijskih fortifikacija u 19. stoljeću.

polubastionu, uključujući izvorni mletački topovski otvor koji se nalazio u samom vrhu polubastiona (sl. 10). Uklanjanje zemlje s tvrđave bilo je jedan od prvih konzervatorsko-restauratorskih zahvata, a da se prethodno nije analiziralo što tolika količina zemlje na tvrđavi zapravo radi. Tom prilikom u potpunosti je uklonjena zemlja s krovista austrijskih objekata između topovskih otvora koja je tu bila na svom izvornom mjestu. Sve se to odlično vidi na fotografijama s početka osamdesetih godina kada su konzervatorsko-restauratorski zahvati na tvrđavi sv. Nikole otpočeli. Ta austrijska faza tvrđave mogla bi se nazvati završnom fazom jer je na terasu postavljeno i novo, sadašnje popločenje, a s terase su uklonjeni svi suvišni objekti. Tako na primjer više nije bilo ni barutane koja je izvorno postojala u jugozapadnom bastionu. U toj fazi pregrađuju se i donji dijelovi tvrđave koji služe za smještaj vojne posade. Možemo kazati da tada tvrđava sv. Nikole na terasi dobiva izgled koji najviše odstupa od njenog izvornog izgleda: polubastioni su izgubili svoj terapijenat, jugoistočni polubastion dobio nove topovske otvore, a zapadna kurtina s novim topovskim otvorima posve je preoblikovana. To su najveće i najznačajnije promjene koje su se dogodile na tvrđavi sv. Nikole u odnosu na njen izvorni izgled iz 16. stoljeća.

Zaključimo stoga da kad govorimo o fazama tvrđave sv. Nikole, možemo govoriti samo o dvjema fazama: mletačkoj iz vremena gradnje i austrijskoj iz druge polovine 19. stoljeća. Navedena austrijska faza tvrđave sv. Nikole još nije dovoljno istražena ni arhivski ni terenski, a ona se po svemu uklapa u austrijsko postupanje s postojećim venecijanskim tvrđavama posvuda po Jadranu. Nisu opravdane teze da tvrđava sv. Nikole tobože nije bila dovršena neposredno nakon početka gradnje, jer za to nemamo niti jednoga valjanog znanstvenog dokaza. Točan datum završetka gradnje tvrđave može se dovesti u pitanje, ali ona je u svakom slučaju dovršena najkasnije 1546. godine.

LITERATURA

- BORIĆ, LARIS, Dujam Rudičić, Sanmichelijevi i Girolamo Cataneo u procesu prihvaćanja klasičnog jezika arhitekture od Zadra do Dubrovnika tijekom druge četvrtine 16. stoljeća, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 39, 2015., 41-54.
- ĆUZELA, JOSIP, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 33, 1992., 51-76.
- CONCINA, ENNIO; MOLTENI, ELISABETTA, *La fabbrica della fortezza. L'architettura militare di Venezia*, Verona, 2001.
- COSMESCU, DRAGOS, *Venetian Renaissance Fortifications in the Mediterranean*, Jefferson, 2016.
- DEANOVIĆ, ANA, Il contributo dei Sanmicheli alla fortificazione della Dalmazia, *Castellum* 7, 1968., 37-56.
- GALVANI, FEDERICO ANTONIO, *Il Re d'Armi di Sebenico*, vol. 2, Venezia, 1884.
- GEROLA, GIUSEPPE, *Monumenti Veneti nell'Isola di Creta*, vol. 1., Venezia, 1905.
- GLAVAŠ, IVO, Marginalije o tvrđavi sv. Nikole kod Šibenika i Velikim kopnenim vratima, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 39, 2015., 131-140.
- GLAVAŠ, IVO, Tvrđava sv. Nikole – nova istraživanja, plan obnove i UNESCO, *Kvartal* 14(3-4), 2017., 70-74.
- HACKELSBERGER, CHRISTOPH, *Das k.k. österreichische Festungsviereck in Lombardo-Venetien. Ein Beitrag zur Wiederentdeckung der Zweckarchitektur des 19. Jahrhunderts*, München, 1980.
- LALOŠEVIĆ, ILIJA; PAVIČEVIĆ, RADOJICA, Fortifikacioni sistem Boke Kotorske austrougarskog perioda, *Boka* 33, 2013., 7-55.
- LJUBIĆ, ŠIME (ur.), *Commissiones et relationes Venetae*, vol. 2 (dalje: CRV), Zagreb, 1877.
- MANNO, ANTONIO, Palma, la nuova Aquileia, specchio di Venezia e del Rinascimento, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 191-219.
- MARCHESI, PIETRO, *Fortezze veneziane*, Milano, 1984.
- MAZZI, GIULIANA, Michele Sanmicheli, la cosiddetta scuola sanmicheliana e le difese della Repubblica, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 119-142.
- NOVAK, GRGA (ur.), *Commissiones et relationes Venetae*, vol. 6 (dalje: CRV), Zagreb, 1970.
- ŠKEVIN MIKULANDRA, ANA [et al.], *Tvrđava sv. Nikole: konzervatorsko-tehnički elaborat obnove plašta tvrđave*, Zagreb, 2017.
- TEMANZA, TOMMASO, *Vite dei più celebri architetti, e scultori veneziani che fiorirono nel secolo decimosesto*, Venezia, 1778.
- VEŽIĆ, PAVUŠA, Vrata Michelea Sanmichelija u Zadru, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 29, 2005., 93-106.
- ZAGGIA, STEFANO, Fortitudo e Maiestas Reipublicae: le porte urbane delle città venete nel Rinascimento: evoluzione strutturale e formale, *L'architettura militare di Venezia in Terraferma e in Adriatico fra XVI e XVII secolo*, (ur.) Francesco Paolo Fiore, Firenze, 2014., 143-166.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, Utvrda sv. Nikole pred Šibenikom, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25, 2001., 91-100.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Giangirolamo Sanmicheli, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz* 49, 2005., 133-151.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009a.
- ŽMEGAČ, ANDREJ, Još jedan stari prikaz šibenske utvrde sv. Nikole, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 33, 2009b., 77-82.

Summary

REMARKS ON THE VENETIAN AND AUSTRIAN PHASES OF THE ST NICHOLAS FORTRESS IN ŠIBENIK

The St Nicholas fortress, situated at the entrance of the Channel of St Anthony in Šibenik, is the most important monument of Venetian Cinquecento fortification architecture on the eastern Adriatic coast. It is considered to have been completed in 1543, which was testified by the now lost inscription on the main portal, otherwise known only from later transcriptions, the earliest dated 1778. The question of its actual degree of completion in 1543 remains open, as well as the possibility of some more extensive construction campaigns that might have been carried out well after its official completion. The 1984 conservation and restoration campaign on the fortress revealed a fragment of a rather small stone relief slab with a figure of a kneeling angel on the left and part of the coat of arms of the Venetian noble family Moro on the right. To the left of the coat of arms appears the initial G, and below to the right of the angel number 6, written in Roman square capital. These findings directly point to the castellan Gaspar Moro and the year 1546 as the last year of his command of the fortress of St Nicholas. The relief could have been placed on the attic storey of the main entrance portal of the fortress, which challenges the generally accepted thesis about the completion of St Nicholas fortress in 1543 and postpones that event to 1546. According to the 1553 report of the Venetian syndic Giustiniani, all fortification elements of St Nicholas fortress were completed by that time, which primarily refers to the roundel, curtain walls and demibastions. Prior to the modification of cannon embrasures on the western curtain wall and, partially, on the southwestern demibastion during the Second Austrian Administration, both demibastions featured three Venetian cannon embrasures each that used to protect the area ahead and between them. The three preserved original Venetian cannon embrasures on the southwestern demibastion, which flank the area between the two demibastions, are very shallow and positioned rather high in relation to the elevation of present-day terrace of the fortress, which dates to the late Austrian phase. Cannon embrasures were shallow because cannons used to be pulled on top of the curtain walls of the demibastion over the soil layers that once filled both demibastions on their upper level. This way of building shallow cannon embrasures on defensive walls filled with thick soil layer is visible on the curtain walls of the city of Famagusta on the island of Cyprus, preserved almost intact from the time of Ottoman-Venetian conflicts and the conquest of Famagusta in 1571. Therefore, the assumption that the construction of new cannon embrasures and

a new terrace during the advanced Austrian phase re-established the original Venetian aspect of the fortress is by no means grounded, nor that this was the original idea of Giangirolamo Sanmicheli. The presence of numerous stone inserts of square ground plan, inserted in horizontal rows into the exterior of the southwestern demibastion of the fortress, was also attributed to the Austrian, and not the original Venetian phase of the fortress. However, these are originally Venetian stone inserts that could have been used to strengthen and/or determine the slope during the reconstruction of the exterior of the fortress in brick. Such stone inserts appear in the oldest Venetian part of the Palmanova ramparts. The starting point for detecting the changes that occurred during the Austrian phase of the fortress is the published architectural design of the fortress drawn in the first decades of the 19th century, preserved in the State Archives in Vienna. During the first half of the 19th century, i.e. during the First and at the beginning of the Second Austrian Administration in Dalmatia, the Austrian government did not significantly intervene in the existing Venetian fortifications, so it could be assumed that the structures situated on the terrace of St Nicholas fortress, visible on the design from the Vienna State Archives, also belong to the Venetian phase. At the time of great advances in the development of artillery and projectiles in the second half of the 19th century, the appearance of defensive elements on the St Nicholas fortress changed. In addition to new, much larger Austrian cannon embrasures on the western curtain wall facing the sea and the south-eastern demibastion, there were also vaulted stone rooms that served to accommodate the personnel and projectiles and were originally covered with soil, as was customary in Austrian 19th-century fortresses. The Austrian authorities completely removed the soil that used to fill both demibastions and used it to further fill the roofs of all military facilities on the terrace of the fortress. The ramparts of the southwestern demibastion, which remained original, were also filled with excess soil, while new Austrian cannon embrasures were opened in the south-eastern demibastion. This Austrian phase of the fortress can be considered its final phase, since new, still extant paving was placed on the terrace, which was also cleared of all unnecessary structures. These were the biggest and most significant changes that have taken place at the St Nicholas fortress in comparison to its original, 16th-century layout.